

reszténység tisztultabb fölfogásában, él az egyéni, valamint a társadalmi erkölcs újjászületési lehetőségének válságai között, mint tanácsadó és az emberi szellem megjavulásába és emelkedésébe vetett hit apostola. Lehet, hogy az ő gyöngéd szeretettől áthatott szava a mai világ súlyos vitáiban túlságosan halknak tetszik. Ez azonban nem csökkenti az igazságnak és a meggyőződésnek azt a súlyát, amely írásaiból kiárad. Sehol semmi elfogultság a tiszta látás megzavarására. Az erkölcsi erőnek márványtömbje. Minden ember jót tesz, mondja már azzal, ha meggyőződéséhez hű. Ő hű volt mindhalálig. Legyen áldott a mérhetetlen lelki kincsért, amit reánk hagyott.

DR. ERDŐ JÁNOS

CHANNING MAGYAR NYELVEN

1. Az erdélyi és észak-amerikai unitárius kapcsolat történetében jelentős eseménynek számít William Ellery Channing válogatott műveinek magyar nyelvre fordítása és kiadása.

A két egyház közötti érintkezés úttörője Bölöni Farkas Sándor volt, kora egyik legsokoldalúbb egyénisége. 1831-ben széles körű érdeklődéssel járta be — Béldi Ferencsel — az Észak-amerikai Egyesült Államokat¹. Utazása közben megismerkedett az ottani unitáriusokkal, köztük ifj. Henry Ware-el, a harvardi kollégium tanárával, az Amerikai Unitárius Társulat² (a továbbiakban AUT) titkárával, akinek figyelmét felhívta az erdélyi unitáriusokra. A külföldi hitrokonokkal való találkozásáról ugyanazon év november 14-én, Cambridge-ből jelentést küldött az Egyházi Képviselő Tanácsnak (a továbbiakban EKT), csatolva Henry Ware rövid beszámolóját is az amerikai unitarizmus történetéről és jelenlegi helyzetéről. Bölöni Farkas Sándor szükségesnek tartotta közölni, hogy: „Mind az angol, mind az amerikai unitáriusok igen óhajtanák, ha az erdélyi atyafiak évenkénti gyűléseikről írt jegyzőkönyveik bárcsak a fontosabb részeit velük közölnék.”³ Az AUT kívánsága, hogy a világ minden részében az unitárius vallást hívó atyafiakkal összeköttetést hozzon létre.

Az első hivatalos érintkezés a két ország unitáriusai között az a levél volt, amelyet az AUT nevében Henry Ware intézett 1831-ben — feltehetően Bölöni Farkas Sándor tanácsára — Molnos Dávidhoz, a kolozsvári Unitárius főiskola rektorához.⁴ Ezekről az iratokról az EKT 1831. évi jegyzőkönyvében nem találunk említést. Az Uzoni—Fosztó-féle unitárius egyháztörténet folytatóinak feljegyezéséből tudjuk, hogy Bölöni Farkas Sándor jelentését közölték az esperesekkel az egyházközség híveivel való tudósítás végett.⁵ Nincs tudomásunk arról, hogy az EKT választ küldött volna az amerikai unitáriusoknak. Az egyház óvatos tartózkodását a korabeli politikai viszonyok mostohasága indokolta.⁶ Székely Miklós püspöksége idején (1838—1843) az AUT részéről George Sumner kereste fel a kolozsvári unitáriusokat. Earl Morse Wilbur feltevése sze-

rint a látogató Charles Sumner amerikai államférfi öccse volt.⁷ Ezzel a látogatással egyelőre meg is szakadt az érintkezés, amelyet a nagy távolság miatt nem is lehetett könnyen fenntartani.

Az egyház 1849 után szükségét érezte, hogy nagyobb figyelmet fordítson külföldi kapcsolatainak fenntartására. Ennek érdekében az 1859. évi Főtanács elhatározta az angol nyelv tanításának bevezetését a kolozsvári főiskolában, fakultatív tárgyként.⁸ Az EKT 1867-ben Kriza János püspök elnökletével, Benczédi Gergely, Ferencz József és Simén Domokos tagokból álló bizottságot szervezett a külföldi unitáriusokkal való levelezés, szellemi összeköttetés fenntartására.⁹ Ehhez járult az angol unitárius egyház 1859. évi közgyűlése által létesített tanulmányi alap, mely lehetővé tette, hogy időnként egy-két erdélyi unitárius lelkésztanárjelölt a londoni Manchester New College-ban vagy egyetemen tanulmányokat folytathasson.¹⁰ Simén Domokos volt az első, aki ezt az ösztöndíjat 1860-ban igénybe vette.

Az amerikai hitrokonainkkal való érintkezés Kriza János püspöksége (1861—1875) alatt élénkült meg. Felújításában tevékenyen közreműködött C. H. Dall amerikai unitárius lelkész, aki misszionáriusként működött Kalkuttában. 1868-ban hazatérő útját Erdély felé vette, és május 7-én érkezett Kolozsvárra, ahol alkalma volt közelebbről megismerkedni az egyház helyzetével.

A látogatás ösztönzésére EKT levelet intézett az amerikai unitáriusokhoz a kapcsolat felújítása érdekében. Az AUT még ugyanazon év november 30-án kedvező értelemben válaszolt, közölve az egyházzal, hogy C. H. Dall „rendkívül érdekes tudósítást tett az önök ügyeiről s az önök-nél tett látogatásáról“¹¹.

Az amerikai unitáriusok képviseltetni akarták magukat egyházunk 1868. évi háromszázados zsinatán, s erre fel is kérték a Párizsban tartózkodó Frederick H. Hedge lelkészt, aki azonban közbejött akadályok miatt nem jöhetett Erdélybe. Ugyanakkor az AUT egy magyar nyelvű¹² üdvözlő iratot is küldött egyházunknak, mely azonban csak a zsinat bezárása után néhány nappal érkezett meg. 1868 után egyházi feladat lett a külföldi kapcsolatok fejlesztése, mivel felismerték, hogy „az unitárius egyházra nézve kiszámíthatatlan nagy beccsel bír, mert az önbizalmat neveli, csekély számunknak erkölcsi súlyt ad“ — állapította meg Ferencz József.¹³ Az 1879. évi székelykeresztúri zsinat pedig a következőkben fejezte ki az egyház hivatalos állásfoglalását: „Mi nagyon becsüljük angol és amerikai hitrokonainkkal való atyafiságos viszonyunkat, erkölcsi szolidaritásunkat s annak időről időre szilárdabbá tétele lelkünk forró vágya és óhaja volt s marad mindig.“¹⁴ A kapcsolat megerősítésében Kriza János püspök mellett Ferencz József, Simén Domokos, Kovács János és Boros György működtek közre. Az amerikai unitárius kapcsolat tette lehetővé egyházi irodamunk számára Channing megismerését.

2. William Ellery Channing, lelkészi és közéleti elfoglaltsága mellett, széles körű irodalmi munkásságot fejtett ki. Munkáinak egy része kéziratban maradt reánk. Nyomatásban mintegy 80 műve jelent meg, nagyrészt tanulmányok, előadások, beszédek, cikkek. A nagyobb hittani és etikai összefoglalások elmaradásának volt külsőleges — a vallásos szabadelvűség féltő őrzése —, de volt Channing lelkialkatában rejlő belső oka is.

Channing művei Észak-Amerikában és Angliában nagy népszerűségnek örvendtek, és számos kiadást értek meg. Egyes munkáit lefordították német, francia, olasz, dán és orosz nyelvre. Szellemi hagyatékának számbavétele és összes munkáinak kritikai kiadása még nem történt meg. Első, nyomtatásban megjelent munkája: *Sermon for the ordination of John Codman*. Dorchester, 1808 — *Prédikáció John Codman beiktatására*. Válogatott dolgozatainak gyűjteményes kötetben való kiadására először 1830-ban került sor: *Discourses, essays and miscellanies*. 2 vols Boston, 1830 — *Beszédek, esszék és vegyes iratok* — címen. Ezt követte válogatott dolgozatainak 6 kötetes gyűjteményes kiadása 1843-ban: *The works of William E. Channing, D. D.* 6 vols — *William Ellery Channing munkái* 6 kötetben — címen. Az első öt kötetet (1841-ig) maga Channing válogatta és rendezte sajtó alá. A 6. kötet halála után jelent meg. Az AUT 1875-ben, fennállásának 50. évfordulója alkalmából, ezt a hatkötetes kiadványt missziós céllal egy kötetben jelentette meg.

Channing utolsó 10 évében elmondott, kiadatlan prédikációinak válogatott gyűjteménye 1873-ban jelent meg: *The perfect life. In twelve discourses*. 1873 — *A tökéletes élet* címen. A válogatást William Henry Channing, Channing unokaöccse, életrajzírója és irodalmi örököse végezte.

Az angol unitáriusok gondozásában látott napvilágot *The complete works of William Ellery Channing, D. D., including The perfect life*. London, 1884 — *William Ellery Channing összes munkái, belefoglalva A tökéletes élet* c. kötet. Ez a legteljesebb Channing egész életművéről áttekintést nyújtó gyűjteményes kiadás.

1886-ban jelent meg Bostonban *The works of William E. Channing, D. D. one volume* 1886. — *William Ellery Channing munkái egy kötetben* címen. Ez a kötet az AUT 1875. évi kiadásának a *Tökéletes élet* című beszédgyűjteménnyel bővített kiadása. A további Channing-kiadások mind az 1884. évi angol, illetve az 1886. évi amerikai kiadás változatlan újranyomásai.

A felsorolt gyűjteményes kiadásokon kívül Channingnek még a következő írásai jelentek meg önálló kiadvány formájában.

Sermon for the ordination of John Codman. Dorchester, 1808. — *Prédikáció John Codman beiktatására*.

Fast Day sermon, Boston, 1810 — *Böjt-napi prédikáció*.

Fast Day sermon. Boston, 1812 — *Böjt-napi prédikáció*.

Sermon for the Day of Humiliation and prayer. Boston, 1812 — *Prédikáció a megalázkodás és imádság napjára*.

Two sermons on infidelity, Boston. 1813 — *Két prédikáció a hitetlenségről*.

Discourse at the solemn festival in commemoration of the deliverance of the christian world from military despotism. Boston, 1814 — *Beszéd a keresztény világnak a katonai zsarnokság alól való szabadulása emlékére tartott ünnepélyen*.

Sermon on the state of the country. Boston, 1814 — *Prédikáció az ország állapotáról*.

Letter to Rev. S. C. Thacher. 1815 — *Levél S. C. Thacher lelkészhez*.

Remarks on Rev. Dr. Worcester's reply. 1815 — *Megjegyzések dr. Worcester válaszára*.

Sermon on religion a social principle. Boston. 1820 — *Prédikáció a vallásról mint társadalmi alapelvről.*

A *The Christian Disciple* c. folyóiratban közölt fontosabb cikkei:

On Humility in the investigation of truth (vol. I. — 1813) — *Alázatosság az igazság kutatásában.*

On serious preaching (vol. 1—2.) — *A komoly prédikálásról.*

On the events of the year (vol. 2.) — *Az év eseményeiről.*

Eulogy on Charles T. Parsons (vol. 2.) — *Dicsérő beszéd Charles T. Parsons-ról.*

Grace Ellery Channing értékes tallózást adott ki Channing kisebb munkáiból *Passages from Dr. Channing's notebook.* Boston, 1887 — *Részletek dr. Channing jegyzetkönyvéből* címen.

Channing széles körű levelezésének csak egy része jelent meg nyomtatásban: *Correspondence of William Ellery Channing, D. D. and Lucy Aiken* 1826—1842. Boston, 1874 — *William Ellery Channing és Lucy Aiken közötti levelezés; valamint Elisabeth Peabody: Reminiscences of William Ellery Channing, D. D., Boston, 1880.* — *Visszaemlékezések William Ellery Channingre* címen.

William Henry Channing szerkesztésében jelent meg *Memoir of William Ellery Channing, extracts from his correspondence, manuscripts.* 3 vols. Boston, 1848 — *William Ellery Channing emlékirata levelezéséből és kézírataiból vett kivonatokkal.* Ez a munka 1870-ben, Channing születésének 100. évfordulója alkalmából, 2 kötetben összevonva jelent meg Londonban. Az AUT pedig 1880-ban egy kötetben adta ki *The life of William Ellery Channing, D. D.* 1880 — *William Ellery Channing élete* címen.¹⁵

A teljes és részleges kiadások sora, a szétszórt közlések sokasága mind valóságos olvasói igényeket igazolt és szolgált.

3. Channing neve és művei későn jutottak el Erdélybe és váltak ismertté egyházunkban. Életét és munkásságát elsőként 1863-ban Szász Károly ismertette a magyar olvasóközönséggel.¹⁶ Jogosan állapíthatta meg Kriza János 1870-ben, hogy Channing „hazánkban mind ez ideig csaknem ismeretlen név”¹⁷.

A „peregrinatio academica“-nak köszönhető elsősorban, hogy Channing munkái rendre eljutottak Erdélybe. Közismert, hogy az akadémiták vezető szerepet játszottak a teológia, egyházi irodalom, oktatás, tudományok fejlődésében, a szellemi élet alakításában. A külföldi egyetemeken tanuló lelkész- és tanárjelölteink, mint: Székely Mózes (Göttinga és Jéna 1831—1832), Kriza János (Berlin 1835—1837), Jakab József (Göttinga és London 1846—1848), Buzogány Áron, Ferencz József és Marosi Gergely (Göttinga 1857—1858), Simén Domokos (London, Manchester New College (1860—1862), Benczédi Gergely (uo. 1864—1866), Uzoni Gábor (uo. 1866—1868), Kovács János (uo. 1870—1872) hozzájuthattak a felfogásukkal megegyező Channing munkáihoz és közvetítették azokat a nyugati szellemi áramlatokkal együtt az egyház és a hazai társadalom felé. Nem egyedi esetre utal az, amit Kriza János írt a Manchester New College-ban tanuló Benczédi Gergelynek 1866-ban: „Örvendünk a Channing-gel való ismeretségének. Jó magvetés lehet ez is jövőnkre.”

A külföldi stúdiumokról hazatérő akadémiták nagy anyagi áldozatot vállaltak, hogy a tudás és tapasztalat mellett értékes könyvekkel térjenek haza. Kötelességüknek ismerték, hogy saját gyűjteményük mellett

a Kolozsvári Unitárius Főiskola könyvtárát is gyarapítsák értékes szakmunkákkal.

Ismeretes, hogy 1718-tól kezdve a főiskola könyvtárának gyarapítását egyetemes egyházi ügynek fogták fel. Az 1781. évi Főtanács elhatározta, hogy: „Azon professzorok és papok, akik közköltésen teszik meg az akadémiái expeditiójokat, közköltésen vásárolt könyvek lajstromát kötelesek a Főtanácsnak beadni, hogy ha oly utódok nélkül hálnának meg, kik cum emolumento communitatis azokat nem használhatnák, ezen könyvek itteni kollégiumunk könyvtárának nevelésére fordíttassék.“¹⁸ A Főtanács 1815-ben újból kimondta, hogy ez a „határozat okvetlenül megtartassék oly hozzátétellel, hogy akadémiáin járt afiai akár vásároltak könyvet, akár nem, tartozzanak mégis Tékánkban nem létező nevezetes darabokat kinevezni és sajátkezűleg a Téka lajstromába a professorátus jelenlétében beírni oly formán, hogy halálakor ama könyvek oda beté- tessenek, melyek bevételéről rektor afia gondoskodni köteles legyen“. Az 1839. évi Főtanács a könyvbeadási kötelezettséget önkéntesre változtatta.¹⁹ A könyvtárát kívánta gyarapítani Bölöni Farkas Sándor is, midőn értékes gyűjteményét az Egyesült Államokból hozott könyvekkel együtt a főiskolának adományozta.

Az akadémiták segítséget nyújtottak a lelkészek és tanárok által kért új teológiai és tudományos munkák beszerzésében is. Kriza János 1866. július 7-én írt levelében arra kéri Benczédi Gergelyt, hogy hozzon magával olyan teológiai munkákat, melyeket le lehet fordítani és közölni a Keresztény Magvetőben. Ferencz József ugyancsak Benczédi Gergelyhez intézett levelében írja: „Minthogy a szekere rúdja már hazafelé áll, arra kérem, hogy úgy egy-egy jelesebb unitárius munkát, aminek ott hire van, jegyezzen fel magának, hogy szükség esetében megrendelhes- sük.“ Buzogány Áron tanár-könyvtáros szintén kéri Benczédi Gergelyt, hogy az amerikai Parker Tivadar munkái mellett nevezetes angol és amerikai unitáriusoktól néhány jeles munkát szerezzen be.

Channing munkáinak Erdélybe való eljutasát lehetővé tették az angol és amerikai unitáriusok könyvadományai is. Az angol unitáriusok egyházunknak több alkalommal küldtek könyvet. Először 1840 körül, majd 1867-ben Buzogány Áron könyvtáros jelentéséből tudjuk, hogy az angol unitáriusoktól 323 db.-ból álló könyvküldemény érkezett. Ugyan- abban az évben Benczédi Gergely akadémita által küldtek több értékes könyvet.²⁰ 1869-ben Kriza János püspök jelenti az E. K. Tanácsnak, hogy az amerikai unitáriusok egy láda könyvet küldtek a könyvtárnak. Az angol és amerikai hitrokonaink adományából létesült az ún. „Angol könyvtár“, amely 1877-ben 914 kötetből állott.²¹ Így kerülhettek Erdélybe új tudományos és teológiai művek, köztük Channing munkái is.

4. Channing műveinek erdélyi könyvtár-bázisa a Kolozsvári Unitárius Főiskola könyvtára volt. Nyilvántartásában 35 angol nyelvű Channing-munka és a magyar nyelven kiadott válogatott műveinek három teljes sorozata szerepel. A 35 munka közül 12 Channing összes műveinek (Complete works) gyűjteményes kiadása; ebből 9 Angliában és 3 az Egyesült Államokban jelent meg. Az angol kiadások évei: 1840, 1843, 1844, 1870, 1880, 1884; az amerikai kiadások 1868, 1875 és 1899-ből valók. A fennmaradó 23 kiadványból 3 Channing válogatott írásait tartalmazó gyűjtemény, 3 önéletírat, 2 Channing és Aiken levelezése, 1 Channing—Thacher-katé és 14 önálló kiadvány formájában publikált beszédek, elő-

adások, cikkek. A 23 közül 14 Angliában és 9 az Egyesült Államokban jelent meg.

A könyvtárban található 35 munka közül 15-ben található possessori bejegyzés, éspedig 5 munkán „Tordátfalvi Simén Domokos“ (ebből 3 Channing összes munkái), 1 munkán „Tordátfalvi Boros György“, 1 munkán „Németh István teológus“, 7 munkán az „American Unitarian Association“, 1 munkán a „Kolozsvári Unitárius Főisk. Könyvtára“ szerepel.

A nyilvántartási naplók nem nyújtanak felvilágosítást arra nézve, hogy a Channing-munkák mikor kerültek a könyvtárba; feltételezzük, hogy nagyobb része már 1870 előtt. A Channing-munkák számából következtetni lehet az amerikai unitárius teológus iránti érdeklődésre, ill. hogy a fordítóknak és érdeklődőknek elegendő példányszám állott rendelkezésre.

5. Az egyházi értelmiség érdeklődéssel fogadta Channing munkáit. Azokban nemcsak a teológiai alapállás rokonságát fedezte fel, hanem a „megdermedt“ (Krizsa János) hazai teológiai szemlélet megújításának egyik segédeszközét. S mivel az angol nyelvet kevesen beszélték, szükségyszerűen jelentkezett a fordítás igénye, hogy minél szélesebb körben megismerhessék Channing eszmevilágát. Egyházi irodalmunk tevékenyen részt vett Channing fordításában, és nem dicsőtelenül. A fordítók — egy kivételével — mind akadémiták — 47 munkát ültettek át magyar nyelvre. A teljes Channing-fordítással még adósok vagyunk.

A fordítások kiadásáról egy esetben a fordító, három esetben a Keresztény Magvető gondoskodott, negyvenhárom munka kiadását az Amerikai Unitárius Társulat tette lehetővé.

A.) Channing 1845-ben került először közvetlen kapcsolatba egyházi irodalmunkkal, amikor a neki tulajdonított névtelen kátét Kriza János lefordította és az egyház teológiai felfogásának és a hazai társadalmi szemléletnek megfelelően átdolgozva kiadta.²²

Ez a káté csak egyes gyűjteményes kiadásokban szerepel Channing eredeti munkájaként, a kiadások többségéből hiányzik.

A káté *Elements of religion and morality in the form of a catechism* címen, a szerző nevének feltüntetése nélkül Bostonban jelent meg 1813-ban. A 12 oldalas munkához írt előszó alatt a szerző neve helyett, kétsoros szedésben a következő 3—3 betű olvasható: „W. E. C.“ és „S. C. T.“ Az első „William Ellery Channing“, a második „Samuel Cooper Thacher“ szerzők nevének kezdőbetűi. S. C. Thacher a bostoni New South Church egyházközség kongregacionalista lelkésze volt, akivel Channing szoros baráti és munkatársi kapcsolatban állott.

A káté Channing—Thacher szerzőségét, melyet először William Henry Channing állapított meg, az újabb kutatások véglegesen igazolták.²³

Channing—Thacher közös munkája a vallásoktatásban tapasztalt szükséglet kielégítésére készült. Erre utal a címlapon levő felirat is: „A New South Társulat és a Federal Street-i Társulat gyermekeinek használatára szerkesztve.“ A káté tartalmából megállapítható, hogy a szerzők szabadelvű kongregacionalista álláspontot képviselnek.

A kátéra vonatkozó első adattal 1843-ban találkozunk, amikor is a Főtanács foglalkozott „Professor Kriza János aanak [atyánkfiának] Kis Káté, vagy vallás és erkölctan eleme“ című, kiadás engedélyezése végett benyújtott munkájával. A könyv kiadásához a Főtanács megfelelő

kiigazítással hozzájárult, s ennek ellenőrzését a püspök és az EKT hatáskörébe utalta.²⁴ Kriza János rövid idő alatt elvégezte a kért igazításokat, és ugyanazon év október 31-én benyújtotta a nyomtatásra kész munkát. EKT a felülvizsgálást Székely Sándor püspökhelyettesre bízta²⁵, akinek kedvező előterjesztésére 1843. december 31-én a könyv kiadása engedélyeztetett.²⁶ A káté előttünk ismeretlen okból csak 1845-ben jelent meg *A keresztény vallás elemei kérdések és feleletekben az unitáriusok szerint* címen Kolozsvárt.²⁷ A könyv névtelenül jelent meg, a köztudatba mégis úgy ment át, mint „Krizsa kátéja“. Egyházi irodalmunk egyik legolvasottabb munkája lett, melyet mint vallásoktatási kézikönyvet közel egy fél évszázadon át használtak.²⁸

Nem tudjuk megállapítani, hogy Kriza János mikor és hol találkozott először Channing—Thacher munkájával. Feltételezhető, hogy már a berlini tanulmányai alatt, de valószínűbb, hogy csak 1837 után Kolozsvárt juthatott hozzá. Megismerhette az amerikai kátét Paget János Aranyosgyéresen lakó angol unitárius közvetítésével is, akivel Kriza közeli kapcsolatot tartott fenn. Kétségtelen azonban, hogy már 1842 körül ismerte.

Nem ismerjük a káté lefordításának indokait. Közismert volt a 19. században kátéirodalmunk szegénysége és a dési komplanciából folyó kötöttsége. Egy új, megfelelőbb káté kiadása az egyház állandó gondját képezte. Az 1837 évi Főtanács bizottságot küldött ki a különböző tankönyvek, köztük a káté új kiadásának előkészítésére.²⁹ Két évvel később hozzáértő személyeket is kért fel a káté megírására.³⁰ Kriza János, akit szintén foglalkoztatott ez a kérdés, úgy látszik, a Channing—Thacher kátéjában megtalálta a felfogásával megegyező munkát, melyet átdolgozással alkalmasnak talált nemcsak vallásoktatásra, hanem az új teológiai orientáció népszerűsítésére is.

B.) A Keresztény Magvetőben 3 Channing-fordítással találkozunk.

a) *A Love to Christ — Krisztus iránti szeretet* c. beszédét, Buzogány Áron fordításában, a folyóirat 1861-ben közölte. Egyházi irodalmunkban itt találkozunk először Channing nevével, akiről a fordító lábjegyzetben csak annyit közöl: „Szerző bostoni unitárius lelkész volt. Szül. 1780. M.h. 1843“ (?—1842!). Érthetetlen ez a szűkszavúság, hiszen a folyóirat olvasóinak többsége Channinget aligha ismerhette.

Channing ebben a beszédben Jézus-tanát foglalja össze: „Ha Jézust, a Szentírás előadása szerint, oly lénynek tekintem, ki a miénkhez — annak lényeges erőire, hajlamaira nézve — hasonló, de tisztultabb és emelkedettebb lélekkel és szívvel bír, ami őt fölének emelvén, Isten dicső képmásává, a tökély fönséges mintaképévé magasztalja —, ha így tekintem Jézust: egy oly lény áll előttem, kiben felismerem a valóság jeleit, kit meg tudok érteni, kit szívembe fogadhatok mint legjobb barátomat, kivel lelkem szorosan egyesülhet, s kinek társaságát azon főbb áldások egyikének tekinthetem, melyekben jövendő lételem boldogságát remélem élvezhetni.“³¹

Ennek a beszédnek közlése éppen a folyóirat első, bemutatkozó kötetében teológiai állásfoglalást jelentett a Szentábrahámi-féle krisztológiai megújítására.

b) *A Unitarian Christianity — Unitárius keresztény vallás* c. tanulmányának beillő prédikáció 1868-ban jelent meg Simén Domokos tolmá-

csolásában. A lábjegyzetben csupán ez áll: „Mondatott Baltimoreban, 1819.”³²

A fordító egyházunk háromszázados jubileumára Channing legismertebb munkáját választotta ki. Wilbur megállapítása szerint talán egyetlen más, Amerikában elmondott egyházi beszédnek sem volt annyi olvasója s oly nagy hatása, mint ennek.³³ Népszerűségére jellemző, hogy 1819-ben négy hónap alatt 8 kiadást ért meg! A Baltimore-i prédikáció az amerikai unitárius reformáció nyilatkozata, mely a szabadelvű és ortodox protestantizmus végleges elkülönülését, az unitarizmus önálló szervezkedését vonta maga után.

A beszéd elmondására Jared Sparks lelkész beiktatásakor került sor. A beiktatást végző Channing számára jó alkalomnak bizonyult, hogy az ortodox protestánsokkal szemben kifejtse az unitárius kereszténységet. A beszéd négy részre tagolódik: 1. a Biblia értelmezésének unitárius módszere, 2. a háromsági dogma észellenessége, 3. Krisztus személyének és természetének egysége, 4. Isten erkölcsi tökéletessége. Channing a betűimádó biblicizmust az értelemmel és tapasztalattal megegyező szentírásistiszteletével helyettesítette; a háromságot az egy Istennel, a kettős természetű Krisztust a szenvedő és győző tanítóval s megváltóval, a szigorúan büntető Isten fogalmát a gondviselő Atyával. Az unitárius kereszténység az ember természetére, szívére, értelmére és lelkiismeretére gyakorolt befolyásával erkölcsi tökéletesedésünket szolgálja.

c) A Keresztény Magvető 1896-ban közölte Channing *Importance of religion to society — A vallás fontossága a társadalomra nézve* c. dolgozatát Vári Albert fordításában.³⁴ A szerző rövid terjedelmű írásában a tiszta kereszténység ember- és társadalomszolgálatával foglalkozik.

C.) Általánosan érzett hiány volt Channing összes munkáinak magyar nyelvű kiadása. „Az amerikai szellemi élet e jeles képviselőjét [Channing] válogatott műveiben édes hazánkkal megismertetni — írta Kriza János 1870-ben — már évek óta melegen ápolt kegyes óhajunk vala.”³⁵ Hasonló értelemben nyilatkozott az EKT is: „Általánosságban érzett hiány volt eddig nálunk olyan filantrópikus ember műve, mint a Channingé, bár egyes műveit közöltük Keresztény Magvető című folyóiratunkban, — mind az által az érzett szükséget nem pótolhassuk.”³⁶ Kriza János püspök érdeme, hogy az Amerikai Unitárius Társulat támogatásával 1870—1881 között megvalósult Channing válogatott műveinek fordítása és 6 kötetben való kiadása. Az anyagi fedezet megteremtésében közreműködtek: C. H. Dall, lelkész, Charles Lowe és Rush R. Shippen, az AUT titkárai.

A kezdeményező lépést az AUT tette meg 1868-ban, az alapításának háromszázados évfordulóját ünneplő egyházhhoz intézett üdvözlő iratában:

„Mivel nem tudjuk, hogy mi úton-módon szolgálhatnánk önöknek, vagy vehetnénk részt munkálkodásukban, bátorkodunk egy ajánlatot tenni. Mi tudjuk, hogy az önök irodalma mily nagy szolgálatot tett nekünk. A »Lengyel Testvérek« [Fratres Poloni] írásai könyvtárainkban a legbecsesebb teológiai értekezések közt foglalnak helyet, és örvendeni fogunk, ha az így nyert szolgálatot viszonzhatjuk az által, hogy legjelesebb íróink gondolatait küldhetjük önöknek. Úgy tetszik nekünk, hogy *hasznos szolgálatot tennénk, ha a dr. Channing és más írók munkáit Európa különböző nyelveire lefordítanók.* Ennélfogva tisztelettel kérjük, ér-

tesítsenek, hogy vajon egy ily vállalat segítené-e a mi célunkat az önök országában, és vajon önök közre adhatnák-e ezen munkákat, ha elküldenők. *A mi szándékunk az, hogy válogatott értekezéseket bocsássunk ki magyar, német és zsidó nyelven, ingyen való szétosztás végett, meglé-
vén győződve, hogy ily gondolat kicserélése nem lenne haszon nélkül.* Önök természetesen sokkal jobban tudják, mint mi, hogy vajon ez segí-
tene-e, és ezért az önök ítéletére bizzuk egy ily vállalat célszerűségének
eldöntését.⁴³⁷

Az egyház állásfoglalását az EKT 1868. november 29-i ülésének ha-
tározatából ismerjük: „Örömmel fogadjuk el [...] az önök ajánlatát,
támogatását, mert így amit eddig legjobb akaratunk mellett sem valánk
képesek eszközölni — együttműködve lehetővé válik a tiszta keresztény
elveknek általános ismertetése hazánkban.

E célból mi a jézusi tiszta keresztény eszmék egyetemesítésére na-
gyon fontos tényezőnek tekintjük azt, ha a nép minden rétegeiben fej-
lődésnek indult vallásos mozgalomnak úgyszólván irányt adhatunk a
Dr. Channing és más jeles amerikai unitárius atyánkfiai vallásos művei-
nek magyar és német nyelvre való lefordításával s kiadásával, — héber-
re azért nem tartjuk szükségesnek lefordítani, mert itt nálunk minden
zsidó tud vagy magyarul vagy németül. Mi egyéb iránt e tekintetben
ezelőtt évekkel tettünk lépéseket. A Dr. Channing és más jeles angol
unitárius atyánkfiai műveiből már eddigelé többeket ismertettünk, és
adtunk ki *Keresztény Magvető* című folyóiratunkban [...] Mi azt hisz-
szük, hogy egy körülbelől 600—700 dollárba kerülő 12 darab egy-egy
íves értekezésnek lefordítása s évenkénti kiadása a vallásos dolgoknak
jelen válságos pillanatiban igen hatalmas rugó volna közös ügyünk elő-
mozdítására. Ugyanazért *örömmel nézünk elébe az önök által kiválasz-
tandó és célszerűbbeknek ítélt jelesebb amerikai teológiai művek kiadá-
sának, s szép sikert reménylünk e téren is az unitarizmusnak hazánkban
való terjesztésére nézve.*⁴³⁸

Az AUT a végleges kiadási tervet az EKT határozatának és Simén
Domokos javaslatának figyelembe vételével állapította meg. Charles
Lowe titkár 1869. november 23-án már közli is azt Kriza Jánossal: „Tiszt.
Simén Domokos úrnak egy hozzám küldött levele arról győzött meg min-
ket, hogy értekezéseink német nyelven nem felelnének meg a célnak
annyira, mint gondoltuk. Azonban mi is sok nehézségre találtunk mű-
veinknek magyar nyelvre való fordításában és kiadásában, úgy hogy ahe-
lyett mi is most a következő ajánlatot tesszük önöknek: Mi küldeni fo-
gunk önnek [Kriza Jánosnak] és a Consistoriumnak, melyet ön képvisel
ötszáz dollárt, ha önök lefordíttatnak és kiadatnak oly válogatott mű-
veket, a mi Társulatunk által kiadott amerikai unitárius munkákból,
amelyek céljaiknak leginkább megfelelnek. Ha gondolják, hogy ez elég
szolgálat lesz önök ügyéhez, arra nézve, hogy azt a fáradságot vegyék
maguknak, amelyet ez szerezni fog, mi azonnal elküldjük a pénzt, mi-
helyt hallunk valamit e tárgyban önöktől.”⁴³⁹

E. K. Tanács 1869. december 23-i ülésén az AUT végleges kiadási
ajánlatát elfogadta. Miután a fordítások kiadására felajánlott 500 dollárt
az AUT 1870. januárban elküldötte, EKT március 30-i ülésén elfogadta
a főiskola igazgatóságának alábbi kiadási tervezetét:

1. Adassanak ki először Channing minden művelt nyelvre lefordí-
tott munkái (10—12 íves füzetekben).

2. A kiadás történéjék az EKT címe alatt, s amennyiben a kiadandó művekben oly elvek is fordulhatnak elő, melyeket az EKT mint tesztület magáéva nem tehet, erre nézve előszóban ki kell jelenteni: hogy itt a fordítás adatik úgy, amint az eredeti nyelven íratott, anélkül, hogy annak minden szavát az EKT magáéva tenné.

3. Az első füzet a Keresztény Magvető előfizetőinek küldessék meg ingyen, miután az amerikai hitrokonaink kifejezett óhajlásával is összhangban van, amennyiben a fordítás egy része ezáltal ingyen osztatik ki. A többi példányok pl. adassanak könyvkereskedésbe.

4. Méltányosnak látja az EKT a fordítók díjazását is s azért meghatározza, hogy a fordítóknak nyomott ívenként fizetessék 12 forint. A kéziratok megvizsgálójának, aki egyszersmind a javítást is vinné, minden nyomott ívért fizetessék 5 frt. Ezek a díjak az eladott példányok árából először fedezendőek lesznek, az ezen felül fennmaradó összeg pedig ezen vállalat számára tőkésítették.

5. Ezen ügy vezetésére a Mlgs. és főtiszt. püspök úr elnöklete alatt megbízatnak Ferencz József és Simén Domokos aai.⁴⁰

A kiadóbizottság olyan műveket választott ki fordításra, melyek Channing teológiáját kifejezték és sajátos viszonyainknak megfeleltek. Különös gondot fordítottak az I-ső kötet anyagának kiválasztására, figyelembe véve a hazai társadalmi és egyházi valóságot. „Arról meg voltunk győződve — írta az EKT-hoz intézett levelében, hogy az egyházi elem szívesen veszi Channing egyházi dolgozatait. De hogy az ő műveinek mentől nagyobb elterjedést eszközölhessünk, célszerűbbnek lássuk oly művekkel kezdeni meg az ő munkáinak kiadását, amelyek egyetemes társadalmi, nevelési, filozófiai és emberségi szempontokból biztos befolyást közöljenek társadalmunk minden osztályára. E célból olyanokat szemeltünk ki az I. kötet számára, amelyek ez idő szerint olvasóközönségünknek legkedvesebb olvasmánya legyenek, s a világi elemben is kedvet keltsenek Channing munkái iránt, amely előtt ez eddig ismeretlen volt.”⁴¹ A bizottság ezt az elvi szempontot mindvégig érvényesítette és ennek megfelelően válogatta ki az egyes kötetek anyagát.

Channing válogatott műveiből Kriza János életében öt kötetet adtak ki.⁴²

a) *A társadalmi tárgyú első kötet 1871-ben jelent meg az alábbi tartalommal:*

1. Előszó, Channing rövid életrajzával Kriza Jánostól; 2. Az önmívelésről (On self-culture), fordította Simén Domokos; 3. A jelen korszakról (On the present age), ford. Ferencz József; 4. A munkás osztályok emeléséről (On elevation of the laboring classes), ford. Benczédi Gergely; 5. Észrevételek a nemzeti irodalomról (Remarks on national literature), ford. Uzoni Gábor; 6. A nevelésről (Remarks on education), ford. Kovácsi Antal.

b) *A II. kötet kiadása 1872-ben történt, vallásos tárgyú beszédekből áll:*

1. Az egyház (The Church), ford. Ferencz József; 2. Krisztus hirdetése (Preaching Christ), ford. Simén Domokos; 3. A keresztény vallás észszerű vallás (Christianity a rational religion), ford. Simén Domokos; 4. Szellemi szabadság (Spiritual freedom), ford. Benczédi Gergely; 5. Keresztény isteni tisztelet (Christian worship), ford. Ferencz József; 6. A

halhatatlanság (Immortality), ford. Sándor Mózes tanár; 7. A vasárnapi iskola (The Sunday-School), ford. Sándor Mózes.

c) A III. kötet „Élet és jellemrajzok“ alcímmel szintén 1872-ben látott napvilágot, tartalma:

1. Bonaparte Napóleon életére és jellemére vonatkozó észrevételek (Remarks on the character of Napoleon Bonaparte), ford. Marosi Gergely; 2. Fénelon jellemére és irataira vonatkozó észrevételek (Remarks on the character and writings of Fénelon), ford. Ferencz József; 3. Milton J. jellemére és irataira vonatkozó észrevételek (Remarks on the character and writings of John Milton), ford. Simén Domokos; 4. Aphorismák a politika és erkölcsiség, állam és egyén felett (Kivonva ily című értekezésből: The duty of the Free States), ford. Marosi Gergely.

d) A IV. kötet 1973-ban jelent meg, vallásos tárgyú írásokat tartalmaz:

1. Krisztus jelleme (Character of Christ), ford. Ferencz József; 2. Krisztus követésének lehetősége (The imitableness of Christ's character), ford. Ferencz József; 3. A keresztény vallás végcélja (The purpose of Christianity), ford. Kovácsi Antal; 4. A keresztény vallás előmozdításának eszközei (Means of promoting Christianity), ford. Kovács Antal. 5. A keresztény vallás bizonyítékai (The evidences of Christianity), ford. Simén Domokos; 6. A kijelentett vallás bizonyítékai (The evidences of revealed religion), ford. Kovácsi Antal; 7. Az unitárius keresztény vallás ellen tett ellenvetések megvizsgálása (Objections to Unitarian Christianity considered), ford. Simén Domokos; 8. A teológiai nevelésről (On theological education), ford. Simén Domokos; 9. A hitformákról (On creeds), ford. Simén Domokos.

e) A társadalmi és vallásos tárgyú V. kötetet 1874-ben adták ki a következő tartalommal:

1. Az egyletekről (On associations), ford. Ferencz József; 2. Az unitárius keresztény vallás a kegyesség ápolására kiválóan alkalmas (Unitarian Christianity most favorable to piety), ford. Simén Domokos; 3. Az emberbarát (The philanthropist), ford. Kovács János tanár; 4. A háborúról (On War), ford. Kovácsi Antal; 5. A mértékletességről (On temperance), ford. Benczédi Gergely; 6. Tuckerman hittudor élete és jelleme felett. Beszéd (On the life and character of the Rev. Tuckerman. A discourse), ford. Kriza János.

Az V. kötetet Channing válogatott munkáinak magyar nyelvű kiadását befejezettek tekintették, amint az Ferencz József közléséből is kitűnik: „Miután a megelőző 5 kötetben korunk ez apostoli szellemű szónokának és írójának életében megjelent műveiből kiválogattuk s a magyar olvasóközönségnek bemutattuk azokat, amelyeket úgy a Channing nemes és emberies gondolkozásmódjának jellemzése, mint saját viszonyaink szempontjából kiválóan becseseknek s közérdekűeknek tartottunk; miután a megelőző kötetekből jóformán csak azon beszédei és értekezései maradtak ki Channingnek, amelyek a rabszolgaság kérdésével foglalkoznak, s így specialiter amerikai viszonyokat érintenek: e válogatunkat bevégeztünk tekintettük.“⁴³

A kiadás folytatására Channing születésének 100-ik évfordulója alkalmából került sor.

f) A VI., egyben Channing válogatott műveinek zárókötetét 1881-ben jelent meg. A Tökéletes élet alcímet viselő munka az 1873-ban kiadott

The perfect life c. beszédgyűjtemény teljes fordítása. A kötet Channing utolsó éveiben írt, tanulmányoknak is beillő 12 beszédet tartalmaz, s így azok legérettebb gondolatait és kiforrott teológiai rendszerét fejezik ki. Péterfi Dénes méltán nevezi Channing legszebb művének.

A VI. kötet tartalma: Előszó, Ferencz Józseftől; I. Az emberben levő vallási elv (The religious principle in human nature), ford. Ferencz József; II. Az Isten, kijelentve a világegyetemben és az emberiségben (God revealed in the universe and in humanity), ford. Benczédi Gergely; III. A közös atya (The universal Father), ford. Benczédi Gergely; IV. Az atya szeretete az ember iránt (The Father's love for persons), ford. Kovács János; V. Az élő Istenben való bizalom (Trust in the living God), ford. Kovács János; VI. Az élet Isten adománya (Life a divine gift), ford. Kovácsi Antal; VII. Az élet valódi célja (The true end of life), ford. Kovácsi Antal; VIII. A vallás tökéletesítő ereje (The perfecting power of religion), ford. Péterfi Dénes; IX. Jézus Krisztus a mi testvérünk, barátunk és szabadítónk (Jesus Christ the brother, friend and saviour), ford. Péterfi Dénes; X. A keresztény vallás lényege (The essence of the Christian religion), ford. Boros György; XI. A kereszténység célja a tökéletes élet (Perfect life the end of Christianity), ford. Boros György; XII. Az egyetemes egyház (The Church universal), ford. Ferencz József.

A Kriza János által megindított nagy vállalkozás a VI. kötet közreadásával befejezést nyert. Az 1089 oldalt kitevő válogatás — 43 dolgozat — áttekintést ad Channing egész életművéről. A válogatott művek hatékonyan szolgálták az olvasóközönség tudásvágyának felkeltését és lehető kielégését.

6. Channing válogatott műveinek címlapján „az unitárius tanárok“ szerepelnek mint fordítók és kiadók. A fordítás munkájában részvevők között tényleg hat egyházi ember található, éspedig: Kriza János püspök, Ferencz József kolozsvári lelkész-teológiai tanár és püspök, Uzoni F. Gábor és Péterfi Dénes kolozsvári lelkészek-teológiai tanárok, Simén Domokos és Boros György teol. tanárok; három kollégiumi tanár: Benczédi Gergely, Kovácsi Antal és Kovács János; két székelykeresztúri tanár: Marosi Gergely és Sándor Mózes. Ez utóbbi kivételével mind akadémiták, irodalmunk ismert munkásai.

A hat kötetben megjelent 43 fordítás szerzők szerint így oszlik meg: Ferencz József 9 fordítás, Simén Domokos 9, Kovácsi Antal 7, Benczédi Gergely 5, Kovács János 3, Marosi Gergely 2, Sándor Mózes 2, Péterfi Dénes 2, Boros György 2, Kriza János és Uzoni F. Gábor 1—1 fordítás.

A fordítói munka irányítója Kriza János volt. „Channingnek én voltam a szerkesztője — írja 1871-ben. — Igyekeztem a fordítmányokat az eredetivel egybe hasonlítva, minél hűvebben adni, ezért igen sokat is javítottam [...] kívántam egyöntetűvé tenni az egészet s a jelen irodalom színvonalára emelni, megőrizvén a jó magyarságot is.“⁴⁴

Channing munkáinak magyar tolmácsolói nem voltak műfordítók, mégis elismerésre méltó teljesítményt nyújtottak. A korabeli recenziók a fordításról elismeréssel nyilatkoztak. Komáromy Lajos református tanár 1872-ben a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (a továbbiakban PEIL) könyvszemléjében azt írja, hogy: „Ami a fordítást illeti, arról a legnagyobb dicsérettel szólhatok. Nem megrendelésre készített gyári munka ez, mint itt a fővárosban keletkező fordítások nagy része, hanem gon-

dosan készített, jó magyaros zamatú fordítás, mely gyakran feledteti az olvasóval, hogy fordítást olvas.⁴⁵ Váradi Károly A Hon c. napilapban közölt könyvismertetése szerint: „Mondjunk elismerést s köszönetet a fordítóknak, kik könnyű, hibátlan és folyékony fordításukkal az eredetinek minden előnyeit oly híven adták vissza. Mindenekfölött pedig elismerés és köszönet a vállalkozásukért, hogy a nagy Channinget irodalmunk és nemzetünk nyereségére — édes anyanyelvünkön is megszólaltatták és pedig oly tősgyökeres tiszta magyarsággal, milyennel eredeti íróink is ritkán szólnak a nemzethez.”⁴⁶

A fordítók valóban értékes szolgálatot tettek nemcsak a hazai protestáns, hanem tudományos irodalmunknak is, midőn a kor színvonalán álló, jó magyar fordításban, közkinccsé tették Channing válogatott műveit. Napjainkban a szövegűség és nehézkes nyelvezet miatt éri bírálat a fordítókat. A szöveghez való ragaszkodás miatt viszont a nyelv nemegyszer kárt szenvedett. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a fordítók a 1870-es évek nyelvén tolmácsolták Channinget. A magyar nyelv évszázados fejlődése következtében viszont a régi fordítás már nem elégíti ki a mai ember nyelvi igényeit, nehéz olvasmánynak tartja, idegenkedik tőle. Channing munkái megérdemlik az új fordítást, erre azonban még kísérlet nem történt. Ha el is készül egy új fordítás, mely bizonyára jobb lesz, a Krizáék munkája akkor sem válik feleslegessé.

7. Channing válogatott műveinek kiadása korszakos fordulatot jelentett egyházi irodalmunk történetében. Szentábrahámi Mihály óta, a nehéz állami-társadalmi viszonyok és az egyház súlyos anyagi helyzete miatt, jobbra csak énekeskönyv, káté, imádságoskönyv és halotti beszédek kiadására szorítkoztunk. Az 1861-ben megindult Keresztény Magvető az első lépést jelentette az ébredés, az irodalom megújulása felé. A folyóirat nyomdokaiba lépő Channing-munkákhoz érthető, hogy az unitáriusok nagy reményeket fűztek. Kriza János az I-ső kötet előszavában ennek hangot is adott: „Üdvös vállalatot indítunk meg, mely magyar keblekben visszhangra fog találni.” EKT-nak az AUT-hoz intézett levelében szintén kifejezést nyert a kiadáshoz fűzött várakozás: „Meg vagyunk győződve, hogy Channing munkáinak magyar nyelven leendő kiadása a legszebb gyümölcsöt termi meg hazánkban az unitarizmusnak, a tiszta keresztény igazságok terjesztésére.”⁴⁷

Krizáék vállalkozása minden tekintetben hasznosnak bizonyult, és hatékonyan szolgálta a teológia és egyházi irodalom megelevenítését, a szabadelvű kereszténység eszméinek terjedését. Channing munkáinak elterjedéséről és az általuk kiváltott visszhangról a korabeli közlésekből alkothatunk fogalmat. EKT 1874-ben az AUT-nak küldött értesítésében a Channing munkái által kiváltott eredményről azt írta, hogy mind általánosabb lesz és nagyobb tért foglal el a tiszta kereszténység s ezáltal az unitarizmus.⁴⁸

Az egyházunk segélyezése érdekében tartott bostoni (Egyesült Államok) értekezleten 1874-ben S. Robert Morison az erdélyi unitáriusokat méltatva elmondotta, hogy: „*Sok székely birtokos polcán láttam már a Channing munkáit, melyeket ők az Amerikai Unitárius Társulat segélyével magyar nyelvre fordítottak.*”⁴⁹

A Brit és Külföldi Unitárius Társulat alapításának 50. évfordulóján, 1875-ben tartott gyűlésen, egyházunkat képviselő dr. Gyergyai Árpád üdvözlő beszédében kifejezte, hogy *Channing műveinek magyar ki-*

adása, mit az amerikaiak segítsége tett lehetővé, nemcsak az unitáriusok között, de az országban mindenhol elismerésre találtak. Politikai és tudományos lapjaink nagy méltánnyal szólnak e művekről, fordításainkat olvassák minden vallásúak.⁵⁰

Ferencz József az 1881. évi püspöki jelentésében Channing műveiről ezeket mondja: „Vajha minél több olvasójuk lenne ez igazán egészséges s gazdag lelki és erkölcsi táplálékot nyújtó műveknek! Részemről nem tehetem, hogy azokat e helyen is ne ajánljam nemcsak papságunk, hanem vallásközönségünk összes tagjainak figyelmébe.”⁵¹ Channing minden értékelése ellenére, Ferencz József hangot ad annak az elvi állásfoglalásnak is, hogy „művei nem köteleznek arra, hogy minden szavára megesküdjünk”⁵².

Egyházi irodalmunk még adós Channing műveinek értékelésével és teológiánkra gyakorolt hatásának vizsgálatával. A Keresztény Magvető is csak rövid, jelentéktelen közlésekre szorítkozott az I—V. kötetek megjelenése alkalmából. Egyedül a VI. kötet az, amelyről a folyóirat részletes ismertetést közölt Péterfi Dénestől.⁵³ A folyóiratnak ez a hallgatása csak azzal magyarázható, hogy az egyes kötetek megjelenése és értékelése annyira közismert volt, hogy a Keresztény Magvető munkatársai, akik egyben Channing fordítói is, egyelőre nem látták szükségét, hogy részletes könyvismertetéssel és méltatással terheljék a lap amúgy is korlátozott terjedelmét.

Channing művei kedvező visszhangot váltottak ki nemcsak az unitáriusok, hanem a másvallásúak, elsősorban a protestánsok és szabadelvű keresztények körében. Felkeltette az érdeklődésüket az amerikai teológus hitelveinek egyetemes keresztény volta, mély humanizmusa és a kereszténység megújulását szorgalmazó tanítása. Channing minden éles teológia- és társadalomkritikai hangvétele ellenére, műveit értékelték, nyitott, tudományos szellemben foglalkoztak velük. A protestáns sajtó Channingről szóló cikkei közül kiemeljük Kovács Albert református teológiai tanárnak a szabadelvű PEIL-ben megjelent könyvismertetését 1871-ből, melyben az I. kötet szerzőjéről a következőket írja: „Ő [Channing] azon kiváló egyéniség, ki hazájában maga körül tudta csoportosítani a felekezetek félszégeitől szabadulni vágyó, általános keresztényi magaslatra törekvő elemeket minden vallási társulat köréből. Hibáznának unitárius hitrokonaink, ha őt kizárólag magukénak neveznék, mert ő valódi keresztényen volt minden dogmatika formula nélkül, mindnyájunknak, az egész keresztény emberiségnek sajátja. Egy magas eszménykép élt lelkében a kereszténységről, mely épp oly kevéssé volt összeszorítható az unitárius felekezet határai közé, mint ifjúsága éveiben a Kálvin confessióiba. Hogy ideáljának legszabadabb kifejlést az unitarizmus engedett, hogy ezért ő az unitarizmusnak nagy lendületet és elterjedést adott Amerikában, az igaz, de mint életirója [Krizsa János] is részrehajlatlanul megjegyzi: szabad lelke semminemű felekezeti korlátozást el nem ismert, ő az isten- és emberszeretők egyetemes egyházának volt tagja.”⁵⁴

Komáromy Lajos 1872-ben részletes recenziót közölt Channing I—II. kötetéről a PEIL-ban. Az íróról nagy elismeréssel nyilatkozik. A bostoni unitárius lelkész „működése és halála nem szorítkozik kis gyülekezetére s az annak körében leélt 40 évi időközre. Azon szentek közé tartozik Ő, kinek gondolatai bejárják az egész művelt világot, mindenütt élesztve,

termékenyítve; kinek elmeszüleményei messze túléltek szerzőjüket. [...] Channing, kit Amerikában az unitáriusok apostolának neveztek, általánosabb szempontból tekintve a humanizmus apostolának volna nevezhető. Munkáinak [...] minden sorát lelkesült emberszeretet lengi át. Krisztus magasztos elveinek [...] a munkák egy-egy legjobban elfogadott s a jelen kor humanus szellemében írt egy-egy legszebb tolmácsolásai. Lehetetlen ezeket nélkül olvasni, hogy írójuk iránt a legmélyebb rokonszenv, s tisztelet, a fejtegetett eszmék iránt nemes lelkesedés ne ébredjen a szívben. — Channingnek — mint tudós életrajzírója, Kriza mondja — uralkodó jellemvonása az emberszeretet volt, s értelmi munkásságának is ez volt fő iránya. Az ember, mert embert szerető minden tekintet nélkül fajra, nemzetiségre, külső állásra, sőt erkölcsiségre [...] Mi Channinget legfeltűnőbbben jellemzi, az ama rendkívüli nagy becsülés, melyet írásai az emberi természet irányában kifejeznek. Az emberi szellem iránti legmélyebb tisztelet lengi át azokat s ami azzal a legszorosabb összefüggésben van: a szabadság s az emberi jogok iránti tisztelet.⁵⁵ Komáromy Lajos különösen ajánlja a lelkészeknek Channing munkáit, melyekben „kincsésbányát“ találhatnak, de a világiaknak is érdemes olvasni a gondolkodásra ébresztő és az igazság megismerésére segítő műveket.

A konzervatív protestantizmus sajtóorgánumának tekinthető Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező kritikai hangvétellel ismerteti Channing műveinek II. kötetét 1872-ben. A szerzőről azt írja, hogy „egykor puritán kálvinista, majd későbbben unitárius lelkész Amerikában s mint ilyen a legkitűnőbbek egyike, aki nemcsak szóval, hanem írással s tettel is nagy szolgálatokat tett vallásának s a humanizmus ügyének [...] Felekezeti tanait nem osztjuk s teológiai tudományosságát pl. a német protestáns theológia újabbkori színvonalától elmaradottnak tartjuk, de azért műveit, mint sok tekintetben tanulságosokat szívesen ajánljuk.“⁵⁶ 1873-ban ugyanezen lap tudósítja olvasóit Channing *The perfect life* c. munkájának londoni kiadásáról. A könyvismertető megjegyzi: „Vajon nem fogja-e ezen beszédek is a pesti egyesült unitárius-protestáns egyelet nagy mohósággal kiadni magyarul és terjeszteni?“⁵⁷

A PEIL 1881-ben ismerteti Channing VI. kötetét. Szerzőjéről azt írja, hogy „bár teológiai nézetében unitárius volt, szelleménél és gondolkozásánál fogva az összes keresztyénységé [...] Még midőn a napi kérdéseket is tárgyal, mint rabszolgaság eltörlése, tárgyalása nem egyéb, mint a keresztyénység elveinek alkalmazása.“ A fennálló teológiai különbség ellenére is hangsúlyozza, hogy „ha nem is egyeznénk mindig Channinggel kifejezett nézeteiben, lelkünk lelkével, az összes emberiséget átható nagy érzelmekben mindig találkozni fogunk s vele mindig felbuzdulunk a keresztyénység örökszépségű elvei mellett, s főleg ha tudjuk, hogy aki nekünk beszél, saját szellemi és erkölcsi életét prédikálja“⁵⁸.

A világi sajtóban is jelentek meg Channing műveit ismertető közlések. A HON c. politikai és közgazdasági lapban Váradi Károly ismerteti Channing I. kötetét 1871-ben. A könyvismertetés kiemeli a szerző humanizmusát, akinek az a meggyőződése, hogy az ember legnyomorultabb sorsában s legalantabb állapotában is ember, azaz szabadságra, egyéni fejlődésre s az örök igazságok kutatására hivatott lény. Channing vallása nem felekezeti, hanem egyetemes, ennek szellemében követeli a

szabad vizsgálódás és az egyéni fejlődés elvének elismerését a vallás világában. A közönség megért már ilyen művek olvasására — állapítja meg Váradí Károly —, vétek volna ha csak egyetlen magát művelni akaró ember is olvasatlanul hagyná a Channing műveit.⁵⁹

Channing műveinek terjesztését felkarolta a Protestáns Egylet, mely célkitűzésénél fogva — a vallásétkölcsl életnek Jézus szellemében és a művelődéssel összhangban való megújítása — találkozott Channing eszmevilágával. A Protestáns Egylet 1872. okt. 1—2. napjain tartott közgyűlésén elhatározta, hogy Channing válogatott műveit az egylet tagjainak „olvasás, terjesztés s a felállítani célzott parochiális könyvtárak részére megszerzés végett hathatósan ajánlja“. Felhívta a központi választmányt is, hogy ezeknek a műveknek a terjesztésében működjek közre. Egyben elrendelte, hogy azok, akik a Kereszttyén Család c. lapra 10 előfizetőt gyűjtenek Channing műveinek I-só, kik 20 előfizetőt gyűjtenek, az I-só és II-ik kötetet az egylet költségén megkapják.⁶⁰

Komáromy Lajos abból kiindulva, hogy Channing ugyanazon eszmét hirdeti, mint a Protestáns Egylet, Channing munkáit a fiókegyletekben felolvasásra ajánlotta átdolgozott és kivonatolt formában. Ugyanakkor kifejezte azt is, hogy az egylet bizottmánya eddigi irodalmi működésénél jobban közelednék az egylet céljához azáltal, ha a Channinghez hasonló munkák lefordítására vállalkoznák. Vagy ha az unitárius tanárok vállalatukat megszüntetik, avagy csak lassan, hosszú idő folytán végezhetik be: a Protestáns Egylet nagyon jól tenné, ha egyezkedés útján vagy az egész vállalatot, vagy legalább annak egy részét átvénné az unitárius tanároktól, hogy minél előbb lehetne minél teljesebb magyar Channingünk.⁶¹

Channing időszerű mondanivalójának minél szélesebb körben való ismertetése céljából a szabadelvű egyházi és világi sajtó műveiből egész dolgozatokat, illetve azokból szemelvényeket jelentetett meg. Erre a szemelvényes utánnyomásra Edward E. Hale amerikai unitárius lelkész már 1874-ben felhívta a figyelmet egy bostoni értekezleten: „Dr. Channing értekezését a »Munkás néposztály emeléséről« [a pontos címe: A munkás osztályok emeléséről!], amint nekem mondták Pesten oly egyének, akik nem unitáriusok, több újságban kiadták, és felolvasták oly községekben, ahol nem laknak unitáriusok.“⁶² Meggyőződésünk, hogy ez a közlés megfelel a valóságnak. A megnevezett dolgozat újraközlési helyét és idejét azonban még nem ismerjük, annak felderítése további kutatásokat igényel.

Channing válogatott munkáiból származó újraközléseket találtunk — dr. Jakab Jenő segítségével, akinek közreműködéséért e helyen is köszönetünket fejezzük ki — az Egyházi Réform c. szabadelvű protestáns folyóiratban. A lap 1871- és 1872-ben, Channing válogatott műveinek I. és II. kötetéből négy szemelvényt közöl a szerző neve alatt, új címmel, de a kötet és lapszám megjelölése nélkül. Az újraközlések a következő címek alatt jelentek meg: *A jelen korszak vallási irányzatairól* (I. kötet, eredeti címe: *A jelen korszakról*); *Vallásos önmívelés* (i.k. címe: *Az önmívelésről*); *A vallás befolyása* (II. k., címe: *Keresztény isteni tisztelet*); *A folyóirat Szemelvények* c. rovatában, cím nélkül közli a negyedik szemelvényt (II. kötetben a *Szellemi szabadság* c. alatt található).

Az Egyházi Reform szerkesztői úgy válogatták össze a szemelvényeket, hogy azok átfogó, világos képet nyújtsanak Channingnek a keresztény vallásról, Istenről és emberről vallott felfogásáról. Ugyanakkor az olvasóban tudatosítsák mindazt, ami a vallásban egyetemes, összeköt és tökéletesít. Feltételezhetjük, hogy az említett folyóirat mellett Channing műveiből más lapok, időszaki sajtótermékek is közölhettek kisebb-nagyobb részeket. Ezeknek felderítése egyházi irodalmunk igénye és további tudományos feladata.

Kortársai Channinget a keresztény lelkiismeret prófétájának tartották, az egyháztörténelem pedig az amerikai unitarizmus atyjának nevezte. Életében a tiszta, ésszerű kereszténység és az ember ügyét szolgálta. Parker Tivadar, a kortárs-teológus tanúsítja, hogy századában nálánál senki sem tett többet az emberi természet nagyságának, Jézus követésének és Isten jóságának megismerése érdekében. A teológiába emberi szellemet lehelt. Nem félt a radikális teológiai és társadalmi változásoktól. Kevesen vállaltak nagyobb kockázatot az ember méltóságának és jogainak védelmében, mint a bostoni törékeny unitárius lelkész.

Válogatott műveinek magyar nyelvre fordítása és kiadása egyedülálló vállalkozásnak bizonyult irodalmunkban. S bár a fordítók szavaival szól magyarul, mégis műveinek hat kötetű egyházi irodalmunk része lett, maradandó értékekkel gyarapítva azt.

A magyar nyelvű Channing-kötetek — ma már könyvtárainkban is ritkaságnak számítanak — a szakemberek olvasmányai, kutatásaik tárgyai lettek, s szerzőjük nevével együtt irodalmi köztudatunk peremére szorultak. A 20. század olvasói félretették egy időre műveit. Meggyőződésünk szerint nem véglegesen. Channing munkái irányfénnyek maradnak továbbra is az élet fontos pillanataiban. Erdemes hát visszatérni újból és újból Channing életművéhez, tanulni, lelkesedni és ihletődni tőle, hogy hatékonyabban szolgálhassuk az embert.

Születésének 200. évfordulóján hálás kegyelettel emlékezünk William Ellery Channingre. Áldott legyen emlékezete.

JEGYZETEK

¹ Bölöni Farkas Sándor (1796—1842) útijegyzeteit és élményeit 1834-ben adta közre *Utazás Észak-Amerikában* címen. Az első kiadás gyorsan elkelt, s 1835-ben már sor került a második, változatlan szövegű kiadásra. A könyv politikai mondanivalója miatt a tiltott könyvek jegyzékére került. A harmadik kiadást dr. Kiss Elek jelentette meg 1935-ben; Reményik Zsigmond rendezte sajtó alá a negyedik kiadást 1943-ban; Benkő Samu gondozta az ötödik kiadást 1966-ban; lásd 153—155.

² Az észak-amerikai unitáriusok egyházi szervezete *American Unitarian Association* — *Amerikai Unitárius Társulat* néven 1825. május 25—26-án alakult meg Channing templomában, „a tiszta kereszténység érdekeinek előmozdítására és hitelveinek terjesztésére”.

³ Jakab Elek: *Magyar és angol—amerikai unitárius érintkezések a század első felében*. Keresztény Magvető (továbbiakban KerMagv) XXVI (1891). 27.

⁴ Jakab E.: i.m. 27—29.; Steph. Fosztó Uzoni: *Histor. Eccl. Transylvano-Unitaria*. Lib. 3. Vol. 6., 391—392. II. (székelykeresztúri példány).

⁵ Steph. Fosztó Uzoni: i.m. Lib. 2. Vol. 6., 385.

⁶ Vö. Kriza János megjegyzésével: „Repeszt szívünk a lengyel testvérek helyét betöltő ifjabb korú hitfelekkel szövődött viszony feletti nagy öröm miatt, de miért tagadnók... remegett is egy kissé a félelem miatt, nehogy a minden szabadabb irányt gyanakvólag kémlelő s fenyítő metternichi államrendszer inquisitíója külfölddeli titkos szövetkezéssel vádolva minket, csendes jó érzületű polgárokat,

sújtó vasvesszejével moresre tanítson.“ Lásd: *Hitrokonsági viszonyaink a külfölddel*. KerMagv V. (1870). 147.

⁷ *A history of unitarianism in Transilvania, England and America*. Boston 1969. 150.

⁸ Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története* (1568—1900), I. k. 1935. 476.

⁹ Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyve. Továbbiakban EKT jkv. 1867-ről; 307—1867. pont (lapszámozatlan).

¹⁰ Gál K.: i.m. 476—478, 482—483; Gál K.: *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora*. Háromnegyed század az unitárius egyház történetéből. Cluj 1936. 116—131.

¹¹ EKT jkv-e 1868-ról: 423—1868. p.

¹² Kriza szerint „Nem tiszta magyar, sőt olyan dsagatai-török—magyar nyelven volt e levél valamely Bostonba tévedt sógorunktól szerkesztve; de a rossz médiumon át is éreztük mi az irántunk magyarok iránt nyilvánítani óhajtott elismerő tekintetet nyelvünk s nemzetünkhöz való nagy ragaszkodásunkért“. Lásd: *Hitrokonsági viszonyaink a külfölddel*. KerMagv V. (1870). 148.

¹³ Magyar Polgár c. lap. Kolozsvár 1873. 271—272.

¹⁴ Gál K.: *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök és kora*. 121.

¹⁵ Ismert Channing életrajzok: John White Chadwick: *William Ellery Channing, minister of religion*. Boston 1903; David P. Edgell: *William Ellery Channing apostle of the free mind*. Boston 1955; Arthur W. Brown: *Always young for liberty*. Syracuse 1956; Madeleine Hooke Rice: *Federal Street pastor*. New York 1961; Jack Mendelsohn: *Channing the reluctant radical*. Boston 1971.

¹⁶ „Channing E. W.“ Sárospataki Füzetek. VII. évfolyam, 1863. 607—643.

¹⁷ Channing Ellery Vilmos válogatott művei. I. kötet. Kolozsvár 1870. V. 1.

¹⁸ Főtanács jegyzőkönyve (továbbiakban Főt. jkv.). 6—1781. pont; Simén Domokos: *Az unitáriusok kolozsvári főiskolájának könyvtára*. KerMagv XII (1877). 193—207; Gál K.: *A kolozsvári unitárius kollégium története* (1568—1900). II. k. 1935. 189.

¹⁹ Főt. jkv. 10—1839. p.

²⁰ Főt. jkv. 8, 104—1867. p.

²¹ Simén D.: i.m. 206.

²² Erdő János: *Egy névtelen káté 1845-ből*. KerMagv 81 (1975). 43—68.

²³ W. H. Channing: *The life of William Ellery Channing, D. D.* Boston 1882. 121; J. Mendelsohn: *Channing the reluctant radical*. Second printing. 1979. 89—90; Dr. Ferencz József: *Channing és a magyar unitarizmus*. Unitárius Élet, XXXIV. évf. 2. sz. 1980. 4.

²⁴ Repres. Consist., Főconsistorium és Zsinati jegyzőkönyvek 1841—1843. 469—470.

²⁵ Uo. 534. Székely Miklós püspök 1843. okt. 10-én meghalt, a püspöki teendőket Székely Sándor végezte főjegyzői minőségében 1845. aug. 23-ig, amikor is püspöknek választották.

²⁶ Repres. Consist., Főconsistorium és Zsinati jegyzőkönyvek 1841—1843. 562. A jegyzőkönyvet Székely Sándor mint helyettes-elnök és Kriza János mint helyettes-jegyző irták alá.

²⁷ A kiadvány előszó nélküli, terjedelme 27 lap, mérete 112×70 mm. Az 1845-i kiadás ritka. Az Akadémia kolozsvár-napocai könyvtárában — Unitárius Alap — található teljes füzött példányt használtam (jelzése: 86853); a címlapon található jegyzés szerint Nagyajtai Kovács István birtokolta.

²⁸ Lásd az EKT 209—1891. sz. köriratát és az 1892. évi Főtanács 66. sz. jkv-i határozatát, valamint *A vallástanítási tanterv és utasítás a tantervhez az unit. népiskolák számára*. Kolozsvár 1893. 14. A káté megjelenése óta 7 kiadást ért el, az utolsó 1939-ben jelent meg.

²⁹ Repres. Consist., Főconsistorium és Zsinati jegyzőkönyvek 1837—1840. 48—49.

³⁰ Uo. 519—521.

³¹ KerMagv I (1861). 52—53.

³² Uo. IV (1868). 37.

³³ *A history of unitarianism in Transilvania, England and America*. Boston 1969. 424.

³⁴ KerMagv XXXI (1896). 211—213.

³⁵ Channing Ellery Vilmos válogatott művei. I. kötet. VI. 1.

³⁶ EKT jkv. 73—1871. p.

- ³⁷ KerMagv IV (1868). 242—243.
³⁸ EKT jkv. 386—1868. p.
³⁹ Uo. 423—1869. p.
⁴⁰ Uo. 115—1870. p.
⁴¹ Uo. 45—1871. p.
⁴² Mind a hat kötet *Channing Ellery Vilmos válogatott művei. Angolból fordítják és kiadják az unitárius tanárok* címen jelent meg. Kiadási helye Kolozsvár; az I. kötet a Római Katolikus Lyceum, a II—V. kötetek K. Papp Miklós, a VI. kötet K. Papp Miklós örökösének nyomdájában készült. A kötetek terjedelme: I. k.: 184, II. k.: 187, III. k.: 192, IV. k.: 176, V. k.: 175 és VI. k.: 175 l.
⁴³ Channing Ellery Vilmos válogatott művei. VI. k. V. 1.
⁴⁴ Boros György: *Kriza János emlékezete*. KerMagv XLVI (1911). 336.
⁴⁵ 1872. ápr. 20. 16. sz. 490—496. Komáromy Lajos református főgimnáziumi tanár volt, a pesti Református Teológián az újszövetségi görög nyelvet tanította.
⁴⁶ A Hon, politikai és közgazdasági napilap: IX. évfolyam, 1871. Pest. Febr. 15., 37. szám.
⁴⁷ EKT jkv. 45—1871. p.
⁴⁸ Uo. 4—1874. p.
⁴⁹ Simén D.: *Az első értekezéslet ügyünkben Amerikában*. KerMagv IX (1874). 144.
⁵⁰ Jakab Elek: *Londonban mulatásom emlékei*. KerMagv X (1875). 316.
⁵¹ K.[ovácsi] A.[ntal]: *Az Unitárius vallásközönség Egyh. Főtanácsának aug. 28—30. napjain tartott gyűléséről*. KerMagv XVI (1881). 310.
⁵² *A reformegylet kérdésében*. KerMagv VI (1871). 67.
⁵³ *Channing „Tökéletes élete“*. KerMagv XVI (1881). 35—40.
⁵⁴ PEIL 1871. febr. 12. 7. száma, 194—195. Kovács Albert (1838—1904) a pesti Ref. Teol. Akadémia tanára, megteremtője volt a Protestáns Egyletnek, melynek titkári tisztét odaadással töltötte be a szervezet egész működése alatt.
⁵⁵ PEIL XV. évf. 1872. ápr. 20. 16. száma, 490—496.
⁵⁶ MPEIF III. évf. 1872. 140.
⁵⁷ Uo. IV. évf. 1873. 62.
⁵⁸ PEIL 1881. 736—739.
⁵⁹ A Hon IX. évf. 1871. febr. 15. 37. száma.
⁶⁰ Az egylet 1871. okt. 3—4-én alakult meg, vezető szelleme Kovács Albert titkár volt. Az egylet inkább irodalmi téren fejtett ki jelentékeny munkásságot. Közölnye az Egyházi Reform havi folyóirat volt. Miután pártolás miatt már 1883 óta szünetelt a munkássága, az egylet 1890-ben feloszlott.
⁶¹ PEIL XV. évf. 1872. ápr. 20. 16. sz. 496.
⁶² S.[imén] D.[omokos]: *Az első értekezéslet ügyünkben Amerikában*. KerMagv IX (1874). 148.

DR. SZABÓ ÁRPÁD

„A TÖKÉLETES ÉLET“

Szemelvények William Ellery Channing munkáiból

Isten

1. Barátaim fenntartják Isten tiszta szellemi voltának tanát. Ez a legnagyobb támasza és egyben eszköze az élő vallásosságnak. Olyan közel hozza Istent, mint egyetlen más tanítás sem. A kereszténység egyik ve-

A válogatás és fordítás alapszövegét „The works of William E. Channing, D. D.“ one volume, Boston 1886 — kiadásból vettük, Charles H. Lyttle „The liberal Gospel as set forth in the writings of William Ellery Channing“, Boston 1925 c. munkája segítségével. A 4, 8 és 20. szám alatti szemelvények Channing „Válogatott művei“. Kolozsvár, 1881. VI. kötete megfelelő részeinek átdolgozása mai nyelvre.